

İlhanlılar Devrinde Vakıf Müessesesi: İlhanlı Elitlerin Vakıf Politikalarına Dair Bir Değerlendirme

The Institution of the Foundation in the Ilkhanate Period: An Assessment of the Foundation Policies of the Ilkhanate Elites

Kansu EKİCİ

Sorumlu Yazar | Corresponding Author
Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Süleyman Demirel Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Isparta, Türkiye
kansuekici@sdu.edu.tr | 0000-0002-8252-1138

Alican KIRIŞOĞLU

Doktora | PhD
Süleyman Demirel Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Isparta, Türkiye
kirisoglualican@gmail.com | 0000-0003-4775-1031

Makale Bilgileri | Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi | Received: 04.06.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı | Contribution Rate: K.E. %50;
A.K. %50

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Çıkar Çatışması: Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansman: Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Article Type: Research Article

Kabul Tarihi | Accepted: 24.06.2025

Yayın Sezonu | Season: Haziran / June

Plagiarism: The paper has been reviewed by at least two referees and scanned via software.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Lisans | Copyright: CC BY-NC 4.0

Ethical Statement: Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Declaration of Interests: The author(s) have no conflicts of interest to declare.

Funding: No funds, grants, or other support was received.

Atf | Citation: Ekici, K., Kirişoğlu, A. (2024). İlhanlılar devrinde vakıf müessesesi: İlhanlı elitlerin vakıf politikalarına dair bir değerlendirme. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 26(56), 42-60.
DOI: 10.70854/sobbiad.1714237

Abstract

The institution of the foundation is a concept of ownership that holds immense significance for the welfare and revival of society, and it has existed in various Islamic and Turkish-Islamic states throughout history. Some sources extolled the greatness of the rulers through the foundations they donated and the construction initiatives they undertook. From the perspective of a ruler, granting foundations to attain the love and trust of the society could often turn into an instrument that left a very positive impression on themselves and society. As is known, with the ascent of Genghis Khan and his successors to the stage of history and their subsequent political activities, it became a common discourse in all contemporary sources that communities living in very different societies and geographies experienced great destruction and pain. Although the Mongols are generally remembered for their destruction, it is understood that the Ilkhanate, a Mongol branch state centered in Azerbaijan under the leadership of Hulagu Khan, carried out construction activities and some foundation initiatives during the establishment phase. These initiatives, despite the backdrop of destruction, held the promise of a transformed future. We observe that the classical foundation tradition gradually became an institutionalised entity in the Ilkhanate State, especially with the spread of Islam among the Mongolian elite. Besides, authorities could not collect taxes from a country that was in ruins and an impoverished society, so the society had to be completely revived. Hereof, the foundation activities carried out by Ghazan Khan and the famous vizier of the period, Rashid al-Din Fazlullâh, were a turning point for the Ilkhanate foundation institution. The study aims to examine the processes that the foundation organisation of the Ilkhanate State went through under the guidance of contemporary sources and research pertinent to the issue at hand.

Keywords: Foundation, Ghazan Khan, Ilkhanate State, the Mongols, Islam.

Öz

Vakıf müessesesi, toplumun yararı ve ihyası noktasında büyük bir öneme haiz olan ve tarih boyunca çeşitli İslâm ve Türk-İslâm devletlerince varlığını sürdürmüş bir mülkiyet anlayışıdır. Kimi kaynaklar hükümdarların yüceliğini, bağısladıkları vakıflar ve imâr hamleleriyle, övgüyle anmaktaydılar. Zira görece bir hükümdarın gözünden, toplumun sevgisini ve güvenini kazanmak adına vakıflar ihsan etmek çoğu zaman oldukça olumlu izlenim bırakan bir enstrümana dönüşebilmekteydi. Bilindiği üzere Cengiz Han ve ardıllarının tarih sahnesine çıkmaları ve siyasi faaliyetlerde bulunmalarıyla, birbirinden çok farklı toplum ve coğrafyalarda ancak aynı dönemde yaşayan toplulukları anlatan çağdaş tüm kaynaklarda büyük bir yıkım ve acının yaşandığı ortak bir söylem haline dönüşmüştü. Moğollar, genellikle yıkımlarla anılabilirler, Hülâgû Han önderliğinde Azerbaycan merkezli kurulan Moğol şube devleti olan İlhanlıların henüz kuruluş aşamasında imar faaliyetleri ve bazı vakıf girişimlerinin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bilhassa İslâmiyet'in Moğol elitler arasında yayılmaya başlamasıyla klasik vakıf geleneğinin İlhanlı Devleti'nde peyderpey kurumsallaşmaya başladığını görmekteyiz. Bunun haricinde harabeye dönen memleketten ve fakirleşen toplumdaki vergi toplamak mümkün olmuyor, bu noktada toplumun kâmilan ihyası gerekiyordu. Bu doğrultuda Gâzân Han ve devrin meşhur veziri Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın gerçekleştirdiği vakıf faaliyetleri İlhanlı evkâf müessesesi adına bir dönüm noktasıydı. Bu çalışmada çağdaş kaynaklar ve bazı araştırma eserler ekseninde İlhanlı Devleti vakıf teşkilatının geçirdiği süreç, bir bütün halinde incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Gazan Han, İlhanlı Devleti, Moğollar, İslâmiyet.

Giriş

Pek çok sayıda tarihçi ve araştırmacının üzerinde fikir birliği ettiği üzere 13. yüzyılın en büyük tarihi fenomenlerinden birisi kuşkusuz Moğol istila harekâtlarıdır. Bu harekâtlar kısa bir zaman aralığında belli bir noktaya doğru gerçekleşmemiştir. Bu münasebetle Moğol taarruzları Çin'den Avrupa, Hindistan'dan, Anadolu ve Ön Asya'ya kadar çok geniş bir sahada Moğol istila faaliyetleri tarihi kaynaklara yansımıştır. Bilindiği üzere Cengiz Han'ın baniliğinde Büyük Moğol İmparatorluğu büyük bir inkişaf süreci geçirmiş, takip eden müddette ise Moğol fütuh hareketi

bazı istisnai akametler haricinde neredeyse bir yüzyıl daha devam etmişti. Moğol saldırı ve istila faaliyetlerini kaynaklara yansıdığı kadarıyla bu kadar korkunç yapan, düşmanlarında psikolojik çöküntü ve umutsuzluk duygularını filizlendirmek ve bu doğrultuda kendilerine bir başkaldırı veya direnme girişimlerini engellemek amacıyla baskı ve korku temelli girişimleri idi. Anlaşıldığı kadarıyla Moğolların bu stratejileri büyük ölçüde başarıya ulaşmıştı. Timothy May bu hadiseyi “Tsunami stratejisi ya da harekâtı” olarak adlandırmaktadır ki bu tabir bizce de çeşitli toplumlar üzerinde Moğol taarruzları ve idaresinin meydana getirdiği tarihî yıkım ve sosyoekonomik sonuçlar nedeniyle makul bir benzetmedir (May 2016: 13). Nitekim Moğol saldırılarına maruz kalan yerleşim yerlerinin viraneye döndüğü hatta bazı şehirlerin bu sebeple yok oldukları, uzun yıllar bu bölgelerin eski hallerine dönemedikleri bilinmektedir (İbn al-Athîr 2016: 303-311; İbn Vâsıl, 1369: Reşîdu’d-dîn 1940: 350; Kazvîni 1919: 32, 59, 67, 68, 71, 156, 238).

Moğolların bu kadar geniş bir sahaya yayılması ve yönetme arzusu bu muazzam imparatorluğun yekpare bir halde uzun süre tarih sahnesinde yer almasını bir anlamda engelleyecekti. Zira aralarında İlhanlı Devleti’nin de bulunduğu Moğol şube devletlerinin kurulması bu göçebe aristokratların yerel yerleşiklerden derinden etkilenme sürecinin de başlangıcını teşkil edecekti.

Möngke Han’ın emirleri uyarınca Ön Asya’nın tüm hâkimiyet ve hükümet işleri Hülâgû’nun idaresine tevdi edilmesiyle H. 650/M. 1252-3’te imparatorluğun merkezinden harekete başlanmış, Hülâgû, ağabeyi Möngke Han’ın emirleri doğrultusunda 1256’dan itibaren İslâm beldeleri üzerine fütihat politikalarını hız kesmeden sürdürmüştü (et-Tûsî ty.: 3b; an-Nuwayrî 2020: 76; Abramowski 1979: 22, 27-28). Bu münasebetle Azerbâyçân merkezli Moğol şube devleti de kurulmuş oldu. Fethedilen tüm bölgeler dâhil olmak üzere başta Azerbâyçân ve İrân, Anadolu, Trâk ve Horâsân gibi çok geniş bir sahanın yönetim ve toprak idaresi Hülâgû Han ve nesline geçmişti¹. Bahse konu edilen tüm bölgelerdeki eski toprak sahiplerinin kim olduğuna bakılmaksızın, özel mülkiyet hüviyetindeki taşınmazlar da dâhil, çok geniş ve sayısız araziler devlet uhdesine geçirildi ve/veya müsadere edildi. Bu minvalde İlhanlı Devleti’nin tesisi sürecinde bir hayli dîvânî toprakların mevcut olduğu düşünülebilir. Bahse konu bu toprakların önemli bir kısmı İlhanlı idaresince peyderpey taksim edilerek genel anlamda incû, iktâ’, vakıf veya mülk olarak sınıflandırılacaktır (Petrusevskiy 1968: V/515)².

İlhanlı toprak idaresi ve ülüş teşkilatında dîvânî topraklar, hâs/incû ve iktâ’ haricinde tıpkı diğer İslâm ve Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi gelirleri dinî ve hayır kurumlarına bağlı muhtelif araziler bulunmaktaydı. Bu topraklara ve buralardan elde edilen varidata vakıf adı verilmekteydi. Arapça bu ıstılahın “durma/durdurmak”, “yerleşme”, “sona erdirmek”, “bitirmek” gibi anlamlarının yanı sıra “bağış” ve “bağış olarak vermek” manası da bulunmaktadır (Alkhuli 1989: 117; Karslı 2013: 2121;

¹ Konuyla ilgili farklı bir yorum için ayrıca bkz. (Kaya, 2021: 241-250).

² Bahsi geçen bu tasnifler sadece İlhanlı idaresi altındaki topraklarda uygulanmamış, Büyük Moğol İmparatorluğu’nun farklı bölgelerinde benzer usuller kullanılmıştır. Örneğin Moğol egemenliğindeki Çin’de ve Yuan İmparatorluğu’nda bu kabilden uygulamalar karşımıza çıkmaktadır (Bkz. Schurmann, 1956: 22-32).

Güneş 2015: 132; Olgun ve Drağsan 1966: 374; Kanar 1998: 681; İbn Manzûr ty.: 9/359-362). İslâm ve Müslüman Türk devletleri haricinde Roma ve Bizans gibi farklı zamanlardaki medeniyetlerde toplum yararına tesis edilmiş vakıf benzeri uygulamaların varlığı bilinmektedir.

İslâm fıkıhı mucibince satılmamak şartıyla ve toplumun dinî, ictimai ve iktisadî her yönden yarar ve çıkarını gözetmek gayesiyle gelirleri amme hizmetine ayrılmış hususî arazi ve mülklere vakıf denilmiştir (Sâmi 2010: 1496; Akay 2005: 491; Sutûde 1347: 2/189). Bu kapsamdaki tüm toprakların hem mülkiyeti hem de varidatı ne devlete ne de herhangi bir şahsa devredilememektedir (Sutûde 1347: 2/190; Demirci 2003: 199-200). Câmî, medrese, şifahâne, pazar ve çeşitli büyüklükteki hanlar gibi pek çok kamu yapısının inşâ ve giderlerinin en önemli finansmanı vakıflardı. Bu sebeple uzun bir süre İslâm cemiyetinin en önemli kurumlarından biri olma özelliğini sürdürmüştür. Öte yandan farklı zaman ve bölgelerde kurulmuş çeşitli İslâm ve Türk-İslâm devletleri bünyesinde pek çok vakıf arazisinin varlığı dikkat çekici bir husustur (Abbasi 2012: 121-122; Petruşevskiy 1976: 2/26-27).

1. İlhanlı Hükümdarlarının Vakıf İşlerine Dair Politikaları ve Evkaf İdaresi

İlhanlı idarî yapısı hakkında oldukça önem arz eden bilgileri ihtiva eden ve bizatihi İlhanlı hizmetinde çeşitli üst kademelerde memuriyetlerde bulunan aynı zamanda iyi bir tedrisattan geçen Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer Nahcivânî'nin *Destûru'l-kâtib*'inde vakıf müessesesinin işleyişi hakkında hususî bahis ve malumatlar bulunması konumuz açısından dikkat çekicidir (Nahcivânî 1971: I/2/207-213; Miraftab, 1956: 62). Kaynaktan anlaşıldığı üzere, özellikle İlhanlı Devleti'nin çöküşüne doğru ilerlediği süreçte, vakıf müessesesinin İslam ve Türk-İslam devletleri bünyesindeki geleneksel yapısıyla faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiği, usul ve kaidelerin ise bu doğrultuda uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Buna göre toplumun ve İslâm'ın yararına oluşturulmuş bir idarî mekanizma bulunmaktaydı. Hâkim-i Dîvân-ı Evkâf-ı Memâlîk (حاکم دیوان اوقاف ممالک) isimli bu dîvân, hayır işlerinin tamamını yönetme ve masrafları tanzim etmekle birlikte vakıf yöneticilerini denetleme, atama ve görevden alma yetkilerine sahipti. Bu idarenin tüm işlerliği ve kaideleri şerî hükümler mucibince sürdürülmekteydi. Dîvânın en büyük vazifelerinden birisi ise vakıf memurlarının ve diğer kimselerin varidatlar üzerinden gerçekleştirebilecekleri usulsüzlükleri önlemek ve evkâf müessesesinin işlerliğini daimî surette sürdürmektir (Nahcivânî 1971: I/2/207-213; Miraftab 1956: 315-316; Danuu 2016: 315-316).

Aslına bakılırsa tarih boyunca yıkımlar ve çeşitli fenalıklarla anılan Moğolların hükümleraltılıkları altına aldıkları topraklarda henüz erken tarihlerden itibaren çeşitli vakıflar aracılığıyla imâr faaliyetlerini ve sübvansiyonları başlattıkları ve bu yöndeki gayretleri malumdur. Henüz İlhanlı Devleti'nin inkişafından itibaren yani Hûlâgû Han dönemiyle vakıf ve imâr çalışmaları teşvik edilmiş, devam eden süreçte ise bu yöndeki uğraşlar sistematik şekilde sürdürülmüştür.

Küçük yaşlardan itibaren ömrünü devrin mütemayiz âlimlerinin yanında, farklı alanlarda ilim tahsil etmeye vakfetmiş İranlı bilgin Nasîru'd-dîn et-Tûsî, Hûlâgû Han'ın Ön Asya seferi esnasında İsmâîlî himayesi altında, Alamut Kalesi'nde bulunmaktaydı. Bilindiği üzere bu kalenin Moğollara teslimiyeti sırasında ikna kabiliyetini kullanarak etkili olan Tûsî, Hûlâgû Han'ın takdiri ve itimadını kazanmıştı (Reşîdu'd-dîn 1373: 985-989; Reşîdu'd-dîn 2013: 21-24; Özdemir 2011: 244-245; Siddîqi 1983: 1/565). Gerek Nasîru'd-dîn et-Tûsî'nin üstün ilmî faziletleri ve tahsiliyle kısa sürede civarda tanınır hale gelmesi, gerekse Moğol yanlısı tutumuyla Alamut Kalesi'nin teslimiyetinde rol oynaması Hûlâgû Han'ın dikkatini çekmesinde yeterli olmuştu. Bu minvalde İlhan, Merâğa'da devrin en büyük ve dikkat çekici rasadhânesinin yapımı için Tûsî'yi görevlendirmiş ve kayda değer bir finansman sağlamıştır. Nâsîru'd-dîn Tûsî'nin rehberliğinde buraya büyük bir gözlemevi ve kütüphane inşa edilmiştir (İbn Fûvatî 1381: 179, 202; Kazvîni 1364: 590; Reşîdu'd-dîn 1373: 1024-1025; Reşîdu'd-dîn 2013: 51; Köprülü 1942: 212-213; Barthold 1984: 214; Lambton 1988: 151-152).

Günümüzde sadece bazı kalıntıları kalan (Starr 2013: 459) ancak devrin en büyük rasadhâne ve kütüphanelerinden birinin buraya yapımı Azerbâycân ve Merâğa özelinde ilmî ve içtimai bakımdan bir dönüm noktası yaratmıştı. Bu sayede dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan âlimler ve ihtisas sahibi olmak isteyen çeşitli kimseler Merâğa'daki geniş imkânlardan istifade etme fırsatı bulmuşlar ve buraya gelmişlerdir. Bahse konu bu ilmî merkezin giderleri tahsis edilen bir vakfa bağlanmıştı. Bu sayede Merâğa Rasadhânesi'nin hem giderleri karşılanmış hem de ilmî araştırmalar için gerekli olan, başta bulunması zor kitapların temini gibi çeşitli masarîf bu yolla temin edilmiş oldu (Köprülü 1942: 214-216; Lambton 1997: 310; Hâiri 1968: 43; Gafarov 2017: 34).

Merâğa Rasadhânesi, yıkımlar ve katliamlarla anılan Moğolların bu faaliyetlerini adeta boşa çıkaran ve Azerbâycân'da inşa ettikleri en mümtaz, çağın ötesindeki bir bilim merkeziydi (Starr 2013: 460). Zira bahsi geçen bu rasadhâne ve kütüphanenin yapımı hiç de kolay olmamıştı. Planlı ve titizlikle sürdürülen bir çalışmanın neticesinde bu kompleksin bina edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Nâsîru'd-dîn Tûsî, Mûsul, Bağdâd ve Horâsân'dan toplanan pek çok kitabın buradaki kütüphaneye getirtildiğini yazmaktaydı ki (et-Tûsî ty.: 4a; Barthold 1984: 214; Starr 2013: 460) muhtemelen Alamut ve Bağdâd muhasarası sonrasında elde edilen sayısız kitap da bunlar arasındaydı. Ne yazık ki bu yapı uzun süre varlığını ve işlerliğini koruyamamıştı.

Hûlâgû Han devrinde vakıf işlerinin sorumluluğu emanet edilen Nâsîru'd-dîn Tûsî, bu görevini vefatına değin Abâkâ Han döneminde de sürdürmüştü. Tûsî, vakıf idaresinin düzgün ve sorunsuz şekilde sürdürülmesi adına her bölgeye çeşitli denetici ya da memurlar atamıştı (Minovi ve Minorsky 1940: 767; Lambton 1997: 310; Lambton 1988: 151-152). Süryânî tarihçi Gregory Abûl-Farac, Tûsî'nin vefaât bahsiyle ilgili verdiği bilgilerde onun, ilim kurumlarına ait tüm vakıf işlerinden mesul tutulduğunu, sık sık denetimlerde bulunarak sorumluluğu altındaki bölgelere ziyaretler gerçekleştirdiği ve medreselerdeki muallim ve talebelerin maâşâtları hususunda yakından alakadar olduğunu yazmaktaydı (Bar Hebraeus 1999: 2/592-

593; Pfeiffer 2003: 260). Merâğa Rasadhânesi ve kompleksiyle beraber diğer giderlerin karşılanması için ayrılan bütçe ve vakıf, klasik İslâm vakfından farklılık arz etmekteydi. Zira bazı görüşlere göre hayır ve din dışı kullanılan bu vakıf türü geleneksel anlayışın haricinde kalan istisnai birkaç örnek arasındaydı (Pfeiffer 2003: 261).

Vakıf müessesesinin İlhanlı Devleti bünyesindeki işleyişi hususunda devrin Farsça kaynakları yer yer suskun kalsalar da bazı Memlûkluk devlet adamları ve tarihçileri birtakım malumatlar sunmaktadır. Bunlardan birisi Judith Pfeiffer'ın da işaret ettiği üzere el-Ömerî'dir. Ömerî, Hülâgû Han'dan itibaren vakıf müessesesinin var olduğunu ve her vakfın giderlerinin karşılanması adına bir arazi mülkünün tahsis edildiğini ve gelirinin bu yolla karşılandığından bahsetmektedir. İdare ile ilgili taksim edilmiş ve çeşitli bölgelere atanmış muayyen görevliler tarafından sürdürülmekle birlikte vakıf müessesesi ve idaresinde çeşitli usulsüzlüklerin baş gösterdiğini yazmaktaydı (el-Ömerî 1968: 153; Pfeiffer 2003: 263). Nitekim Ahmed Tekûdâr ve Gâzân Han zamanlarında bu hususla ilgili düzenlemeler göze çarpacaktır. Öte yandan gerek Hülâgû Han gerekse onun halefi ve oğlu Abâkâ Han dönemlerinde vakıflardan elde edilen gelirler başta Hristiyan ve Musevî tabîblere, çeşitli âlimlere ve münecimlere maâşât olarak tahsis edilmisti (Dayı 2019: 134).

Öte yandan Anadolu'da önemli bir güç haline gelen ve oldukça mülk sahibi ve geliri olduğu anlaşılan Nûreddîn Caca, valisi olarak görev yaptığı Kırşehir'de ve civarda büyük bir imâr işine girilerek 20 Mayıs 1272'de vakıf ve hayratlarda bulunmuştu. Bahse konu bu vakfın pek çok Moğol komutanına tasdik ettirmesi bir amacın ürünü olarak değerlendirilebilir. Zira vakfı, kendi sayısız mülklerini korumak ve Moğol patronajlarına sadık olduğu intibayıyla, mevcut idarî konumunu bu yolla sürdürme ve statükosunu "sağlamlaştırma" gayesi ihtimal dâhilindedir. Nitekim Nûreddîn Caca'nın hayır faaliyetlerini bir enstrüman olarak kullanması devrin siyasi konjonktüründe olasıydı (Temir 1989: 102-165; Pfeiffer 2013: 149-160; Peacock 2020: 183).

İlhanlı tarihinde İslâmiyet'i benimsedikten sonra Ahmed adını alan, 26 Muharrem 681/6 Mayıs 1282'de hükümdar olması kararlaştırılan (Reşîdu'd-dîn 1957: 44; İbn Fûvâtî 1381: 251; Kazvîni 1364: 593; Şebânkâre'î 1363: 264) ve 13 Rebî'u'l-evvel 681/21 Haziran 1282'de tahtına oturan (Vassâf 1346: 66; Pfeiffer 2003: 165-166 dpn. 3) Tekûdâr'ın dinî yönelim ve tercihleri, devlet idaresi ve vakıf işlerinde gerçekleştirdiği düzenlemelere de yansımıştır. Ahmed Tekûdâr nezdinde büyük bir itibara mazhar olduğu anlaşılan Şeyh 'Abdu'r-Rahmân (Kemâlî'd-dîn Rafîî)'a ülkenin tüm vakıf işleri emanet edilmiş, evkaf müessesesinin şeriât usulünce idare edileceği kararlaştırılarak, vakıf defterlerinde kayıtlı Hristiyan ve Musevî tabîbler ve münecimlere tahsis edilen vakıf gelirleri ve bu varidatın kullanım hakkı kaldırılmıştır. Bahsi geçen Hristiyan ve Musevî tabîbler ve münecimlerin maâşât, idrârât ve harcırahları, kısacası her türlü masraflarının devlet hazinesinden karşılanacağı emri verilmiştir. Ayrıca hayır evleri, âtil durumdaki, bakımsız tekkelerin onarımı ve yenilerinin de yapılmasıyla birlikte, bunlara ait giderlerin temini için vakıf işlerinin düzenlenmesi kararlaştırılmıştı. Öte yandan Evkâf-ı Harâmeyn'den elde

edilen gelirler yıllık olarak Bâğdâd'da toplanacaktır (Vassâf 1346: 68; İbnü'l-İbrî 2011: 55; Lambton 1997: 310; Köprülü 2005: 321; Pfeiffer 2003: 279; Dayı 2019: 134-135). Bu doğrultuda İlhanlı Devleti'nde ilk kez vakıf gelirlerinden sadece İslâmî kurumların ve Müslüman memurların faydalanabileceği bir aşamaya gelinmesi anlaşılmakla birlikte buralardan elde edilen varidat teftiş edilerek daimî surette kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (Lambton 1997: 310).

Ahmed Tekûdâr, İlhanlı hükümdarı olmasının hemen ardından, aynı yılda Memlûk Devleti'yle fasilasız şekilde devam eden savaşları bitirmek adına dinî motiflerle bezenmiş ve İslâm'ın yılmaz savunucusu olduğunu büyük bir gayretle ezeli düşmanına ispatlama temayülüyle Memlûk Sultanı Kalavun (El-Melik el-Mansûr Seyf ed-Dîn Kalavun)'a mektup göndermişti (Reşîdu'd-dîn 1957: 31, 47-48; Vassâf 1346: 70; İbn Haldûn 1383: 4/906; an-Nuwayrî 2020: 93; Pfeiffer 2003: 227). Bu mektubun muhtevası hakkında Memlûk kaynakları etrafıca ve birbirleriyle örtüşen malumatlar sunmaktadır. Ahmed Tekûdâr, Kalavun'a gönderdiği mektubunda memleketinde İslâm dinini yüceltmek için büyük gayretler sarfettiğini, bu kapsamda mescid ve medrese gibi çeşitli imâr işleriyle meşgul olduğunu, harâb haldeki yapıların onarıldığını, kısacası Müslüman ahalinin yararına ve ihyasına yönelik vakıflar bağladığını iddia etmekteydi (Kalkaşendî 1334: 8/65-68; ed-Devâdârî 1971: 8/249-251; Ibn al-Furât 2020: 116-117; el-Makrizî 1997: 2/107-108; Broadbridge 2001: 55-57).

Ahmed Tekûdâr'ın mektubu ve ilk etapta halisane görünen bu girişimi şüphesiz karşı tarafta şüphe ve mesafeyle karşılanmıştı (Erdem 1995: 279). Uzun yıllar devam eden savaşların bunda etkisi büyüktü. Bahsi geçen bu mektup, Sultan Kalavun'un nezdinde yeni İlhanlı hükümdarı Ahmed Tekûdâr'ın bölgedeki İslam toplumu üzerindeki siyasi liderlik girişimi ve bu durumun yarattığı tehdit algısı açısından da değerlendirilmiş olabilir. (Broadbridge 2001: 57; Pfeiffer 2003: 227-230). Zira şimdiye kadar Müslüman bir İlhanlı hükümdarı bulunmamaktaydı. Öte yandan Ahmed Tekûdâr'ın Memlûklarla arzu ettiği barış ve iş birliği girişimleri boşa çıkacaktı. Onun uygulamaları Moğol elitlerce hoş karşılanmamıştı ve hükümdarlık süresi oldukça kısa sürmüştü. Neticede İlhanlı üst yönetiminde yaşanacak siyasî gelişmeler taraflar arasındaki bu yakınlaşmaya müsaade etmeyecek, bilindiği üzere ilerleyen süreçte Memlûk-İlhanlı çatışma ve savaşları kaldığı yerden devam edecektir.

Ahmed Tekûdâr'ın İslâm yanlısı politikaları İlhanlı üst yönetiminde pek de hoş karşılanmamıştı. İlaveten devlet işlerine karşı gerekli ilgiyi göstermediği gibi Şehzâde Argûn onun ilhanlığını tam anlamıyla kabullenememiş ve neticede bir ayaklanmayla tahttan indirilmişti. Ahmed Tekûdâr'ın tahttan indirilişi ve Argûn'un han olması devletin üst kademelerinde görev yapan memur unsurların da tasfiye ve değişimine yol açmıştı. Yeni yapılan atamalar ise istikrarı sağlayamayacak ve kalıcı olamayacaktı. Argûn Han zamanında mâlî idarede çeşitli usulsüzlükler baş göstermişti. Yahudi bir tabip olan Sa'du'd-Devle kısa sürede İlhan Argûn'un itimatını kazanmış ve hükümdarın en yakınındaki birkaç kişiden birisi olmuştu. İlerleyen zamanlarda türlü yolsuzlukları ortaya çıkarmış ve mâlî idarede kanunî ve adilâne atılımlarla devlet hazinesine para akışı sağlamayı başarmıştı. Bu doğrultuda Argûn Han zamanında vezirlik makamına kadar yükselen Sa'du'd-Devle aynı zamanda

devletin vakıf işlerinden de sorumlu tutulmuş ve bu yönde müspet sayılabilecek çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Ancak onun bu hızlı yükselişi ve vezirlik makamı uzun vadeli olamamış, İlhan Argûn'un hastalanması Sa'du'd-Devle'ye muhalif grupların daha rahat hareket etmesine olanak sağlamıştı (Morgan 2007: 142-145; Erdem 1999-2000: 18-19; Uyar 2003: 129-135).

Argûn Han'ın rahatsızlığı ve hayatını kaybetmesinin ardından İlhanlı ümerası o sırada Anadolu'da Türkmenlere karşı tenkil faaliyetleriyle uğraşan Şehzâde Geyhâtû'yu tahta geçirmek istemişlerdi. Bu esnada Antalya'da bulunan ve ilerleyen sürçte İlhanlı tarihinde cömertlikten öte müsrif kişiliğiyle tanınacak Argûn'un biraderi Şehzâde Geyhâtû, 24 Receb 690/23 Temmuz 1291'de hükümdar seçilmiştir. Argûn Han'ın hasta yatağından uzun süre çıkamaması onu devlet işlerinden alıkoymuştu. Diğer taraftan İlhanlı ümerası kendi menfaatleri doğrultusunda hareket imkânı bulmuş ve Geyhâtû'nun yeni hükümdar olarak seçilmesi için uygun ortam bahsi geçen bu ümeraca çeşitli girişimlerle sağlanmıştı. İlhan Geyhâtû döneminde vezaret makamına ulaşmayı başaran, geçmişte ise devlet kademelerinde çeşitli vazifeler almış, Sadru'd-dîn-i Zencânî etkisiyle kardeşi Kutbu'd-dîn Ahmed kâdî'l-kudât makamıyla birlikte ülkenin vakıf işlerinden sorumlu tutulmuştur (Ekici 2012: 38-52; Danuu 2016: 194-199).

Geyhâtû Han zamanında vakıf kararı münasebetiyle kaleme alınmış, bilgimiz dâhilinde günümüze ulaşan iki vesika konumuz açısından önem arz etmektedir. Bunlardan birisi ferdî sayılabilecek bir vakıf olan H. 691³ tarihli, diğeri ise ilk belgenin kaleme alınmasından bir seneyi aşkın surette hükümdar tarafından yani devlet uhdesinde sadır olunmuştur⁴. H. 692 tarihli belge⁵ bu haliyle bilinen ilk İlhanlı fermanı/yarlığı olma özelliği taşımaktadır. Çağdaş kronikler istisna edilirse bu neviden vesikaların son derece ender bulunması, genelde İlhanlı mâlî ve toprak idaresi, özelde ise İlhanlı evkâf dairesi hakkındaki bilgilerimizi ne yazık ki sınırlandırmaktadır. H. 5 Şevvâl 691/M. 19 Eylül 1292 tarihli ilk belge, Bâ-y-itmiş⁶e

³ Bahse konu bu belge Gottfried Herrmann tarafından izahatlı şekilde ve aslıyla birlikte 2004'te yayımlanmış ve Almanca'ya tercüme edilmiştir. Bkz. (Herrmann, 2004: 50-53).

⁴ Bu örnekte olduğu gibi vakıf tayinleri şahsî veya hükümdar ve devlet eliyle tesis edilmek üzere ikiye ayırmak mümkündür (Hoffmann, 2000: 30-31).

⁵ Bahse konu bu vesika Abol'ala Soudavar [Ebu'l-'Alâ' Sûdâver] tarafından 2000'de Tahrân'da, müstakil bir makaleye konu olmuş ve yayımlanmış, Osman Gazi Özgüdenli tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Farsça neşri için bkz. (Soudavar, 2000, s. 33-36. Türkçe Çev. Özgüdenli, 2006: 339-347)

⁶ Her ne kadar bu isim Gottfried Herrmann ve Abol'ala Soudavar tarafından "Bâytmish/Bayitmiş" şeklinde okunmuş olsa da Osman Gazi Özgüdenli, Türklerde ad verme geleneğine mütenasip olarak "Bây-itmiş" biçiminin daha doğru olacağı kanaatindedir. Türkçe'deki "zengin" ve "varlıklı" manasında yer etmiş "bay" kelimesiyle "yapmak" anlamındaki "itmiş kelimesinin bir araya gelmesiyle bu ismin oluştuğu zannı bu noktada dikkate değerdir (Bkz. ve krş. Herrmann, 2004: 52; Soudavar, 2006: 341 (dpn. 8; Çevirenin dipnotu); Özgüdenli, 2009: 331 (dpn. 659). Diğer taraftan Geyhâtû Han devrinde vakıf işleriyle ilgili belgelerde rastladığımız Bâ-y-itmiş ismi ve kişisi başta Reşidu'd-dîn ve Vassâf'ın eserlerinde çeşitli vakıaların anlatıldığı birkaç noktada "Bây-itmiş Kûşçî (بایتمش قوشچی/بایتمش قوشچی)" adıyla geçmektedir. Gottfried Herrmann'ın da dikkat çektiği üzere Geyhâtû Han zamanı belgelerinde ismi zikredilen ve İlhanlı aristokrasisinde önemli bir mevki edinmiş bu kişiyle, çağdaş kroniklerde Bâ-y-

ait olduğu anlaşılan Mendişin Köyü'ne ait gelirlerinin kâmlen vakıf işlerine tahsis edilmesini buyurmaktaydı. Bu kapsamda başta bir zaviye inşası olmakla birlikte seyyah, yolcular ve düşkünlerin bu vakıftan yararlanarak ihtiyaçlarının giderilmesi kararlaştırılmaktaydı. Mendişin Köyü'ne yapılacak bu vakıfla birlikte zaviyede hem muhtaç ve yoksulların ihtiyaçlarının karşılanması hem de bu insanların Allah'ın yolunda ibadetlerini eda edebilmeleri için uygun bir yer temini amaçlanmaktaydı (Herrmann 2004: 50-53).

Bir diğer vesikamız olan H. 692 Cemâziu'l-âhır/M. 1293 Haziran'ında İlhan Geyhâtû'ya atfen "Arincin Turcî⁸ namıyla/lakabıyla ve devrin önde gelen emirlerinin isimlerinin zikredilmesiyle başlayan yarılgta Emir Bâ-y-itmiş Akâ'ya ait Mendişin Köyü'nün gelir ve mahsulünün yardıma muhtaç halde bulunan Nusret-i Fakîre Zaviyesi'ne vakfedilmesini konu almaktaydı. Bu münasebetle Erdebîl civarında görev yapan memurlar ve vergi tahsildarları; bâskâk⁹, nâ'ib¹⁰ ve mutasarrıfların¹¹ durumdan haberdar olması ve gereğini yapmaları (görünüşe göre vergi imtiyazı için) adına sadır olunmuştu (Soudavar 2006: 339-344).

Varlıklı bir zat olduğu anlaşılan Emir Bâ-y-itmiş Akâ, 1292'de Mendişin Köyü'ne bir zaviyenin inşa edilmesi ve giderlerinin köyün gelirleriyle karşılanmasına ön ayak olmuştu. Ancak isminin Nusret-i Fakîre Zaviyesi olduğu anlaşılan bu hayratın giderlerinin temininde kısa sürede bazı aksaklıklar baş göstermiş olacak ki İlhan Geyhâtû bu konuyla ilgili 1293 tarihli yarılgda düzenleme yapmayı uygun bulacaktır. Bahsedilmesi gereken bir diğer konu ise bu dönemde artık İlhanlı aristokrasisinde İslâmî geleneklere uygun vakıf işlerine dair önemli bir temayülün oluştuğudur. Zira bilhassa Hülâgû ve Abâkâ dönemlerinde böylesi bir anlayış ve tatbikat yani klasik İslâm vakfı uygulamaları bildiğimiz kadarıyla yaygın değildi. Bu

itmiş Kûşçî olarak bahsi geçen bu kişinin aynı şahıslar olması muhtemeldir (Reşîdu'd-dîn ['Âli-zâde], 1957: 215-216, 238; Vassâf, 1346: 75, 141; Herrmann, 2004: 52).

⁷ Herrmann, İbn Bazzâz-i Edebîl'den hareketle bu köyün Erdebîl'e sadece 3 km mesafede olduğunu ifade etmiştir. Erdebîl tarikatının İlhanlı hâkimiyetinin son dönemlerinden itibaren bölgede gitgide yayılma alanı bulması ve güçlenmesiyle civardaki vakıfları satın aldığı, satın alınan vakıflar içerisinde Mendişin Köyü'ne ait olanların da bulunduğu anlaşılmaktadır (Herrmann, 2004: 52). Mendişin Köyü hakkında ayrıca bkz. Gronke, 1982: 254-255).

⁸ Tibetçe "Rin-chen rDo-rje" iki kelimeden oluşan bu ifade "mücevher elmas" ve "kıymetli inci" anlamlarına gelmektedir (Hambis, 1945: 91 (dpn. 2); Ekici, 2012: 147 (dpn. 561). Ayrıca bkz. Rybatzki, 2006: 163-164).

⁹ Moğolcada, Türk-İslâm Devletleri'nde ve bilhassa Selçuklularda vergi toplama işlerinden sorumlu memur "şihne" ıstılahıyla aynı manada kullanılmıştır. Hükümdar adına vergi toplamakla yükümlü üst düzey devlet görevlisidir. Bu memurların icra ettikleri iş münasebetiyle birinci vazifeleri ahaliyi gücendirmeden, haksızlık ve yolsuzluğa mahal vermeden, muayyen yasalar çerçevesinde devletin kasasına nakit akışını sağlamaktır. Vászary, 2007: 204-206; Emîn, 1357: 62; Hâtemî, 1373: 90; Vassâf [Şerh], 1401: 542; Soudavar, 2006: 340 (dpn. 4; Çevirenin dipnotu).

¹⁰ Arapça olan bu ıstılah devlet ricalindeki idarî ve mâlî işlerden sorumlu, üst düzey memurlar arasındadır. İlhanlılar devrinde valilerle (hokkâm) birlikte görev yaparlardı (Emîn, 1357: 235-236; Soudavar, 2006: 341 (dpn. 5; Çevirenin dipnotu).

¹¹ Divân adına belirli bir bölgede vergi toplama yetkisine sahip devlet memuru. Mutasarrıflar (çoğulu: mutasarrıfân), aynı zamanda maâşât ve ihtiyaç duydukları her türlü giderleri vazifeli oldukları ve yetki alanlarından elde ettikleri vergi gelirlerinden tahsil etme olanakları bulunmaktaydı (Herrmann, 2004: 77).

dönem vakıflarından yukarıda da bahsettiğimiz gibi elde edilen gelirler başta Hristiyan ve Musevî tabîbeler, çeşitli âlimlere ve müneccimlere maâşât olarak tahsis edilmişti. Bu anlayışa Ahmed Tekûdâr son vermişti. Geyhâtû zamanında ise klasik tarzda İslâmî vakıf geleneğinin sürdürüldüğünü idrâk etmekle birlikte bu vakıfların muntazaman işlerliğinin sürdürülebildiği hakkında pek fazla malumat bulunmamaktadır.

Geyhâtû'nun kaynaklarla sabit olan ülke idaresinde ve özel yaşantısındaki pek fena tutumları (Tebrîzî 1397: 697; Ebu'l Fidâ' 1983: 24; an-Nuwayrî 2020: 96; Kazvînî [Ward] 1983: 345; Kazvînî 1364: 600; Bar Hebraeus 1999: 2/640-641; H'ândemîr 1372: 3/135-136; Ekici 2012: 144) Hûlâgû'nun beşinci oğlu Şehzâde Bâydû'nun hükümlanlık iddiasıyla isyan yolunda harekete geçmesine sebebiyet vermişti. İlhan'dan yüz çeviren bazı emirlerin de desteğini almaya muvaffak olan Bâydû, 8 Cemâziu'l-âhîr 694/25 Nisan 1295'te hükümdar olmuştu. Tahta çıktıktan sonra müşvik ve kucaklayıcı bir tavırla yaptığı ilk icraatlardan birisi İslâm vakıflarından hiçbir surette vergi alınmaması yönünde olmuştu (Kirişoğlu 2018: 73-85). Ancak onun hükümlanlık süresi Geyhâtû Han'dan da kısa sürdü ve ülke yeniden bir taht kavgasına daha sürüklendi.

2. İlhanlı Vakıf Müessesesi İdaresinde Yeni Bir Dönem: Gâzân Han, Sultân Olcâytû ve Vezir Reşîdu'd-dîn Fazlullâh

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Ahmed Tekûdâr'ın vefatından Gâzân Han devrine kadar evkâf işleri tam anlamıyla işlerliğini koruyamamıştı. İlhanlı Devleti'nde Argûn Han döneminde başlayan mâlî problemler Geyhâtû devriyle halledilmesi şöyle dursun çok daha büyüyecekti. Öte yandan sık yaşanan taht kavgaları ve Moğol ümerası arasındaki politik çatışma ortamı bunun başka bir amiliydi. Nitekim Gâzân Han'ın reformlarının bir yönünü İlhanlı evkâf idaresi oluşturacak ve bu yönde çeşitli hayır işleri tesis edilecekti (Köprülü 2005: 321).

Gâzân Han, pek çok alanda gerçekleştirdiği reformlarıyla tanınmış ve kendi devrine kadar devletin tam anlamıyla halledilemeyen problemlerinin çözümüne yönelik gayretlerde bulunmuştu. Gâzân Han'ın memleketi ve ahaliyi ihya çabaları noktasında vakıf işlerinin nizamına büyük bir önem atfettiği bilinmektedir. Her ne kadar Gâzân Han başta Müslüman Memlûklar olmak üzere İlhanlı dış siyasetinde atalarının politikalarının sıkı bir takipçisi olsa da memleketin idaresinde İslâm yanlısı bir tutumla gayr-i Müslim tebaaya karşı hasmane bir yaklaşıma bürünmüştü (Reşîdu'd-dîn [Alî-zâde] 1957: 300; Vassâf 1346: 197; Benâketî 1348: 455; Bar Hebraeus 1999: 656-657). Bu minvalde tıpkı Ahmed Tekûdâr gibi o da İslâmî vakıf geleneğini İlhanlı Devleti bünyesinde muntazaman sürdürme gayretinde olmuştur. Gâzân Han, devlet idaresini ele aldıktan sonra *Musâmeretu'l-abbar* namıyla anılan tanınmış eserin müellifi ve İlhanlı idaresinde başta divân kâtipliği gibi çeşitli memuriyetlerde bulunmuş Kerîmu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed-i Aksarâyî'yi evkâf işlerinin idaresinden mesul tutmuştur ki Aksarâyî, bu durumu eserinde yazmaktaydı (Aksarâyî 1999: 304; Aksarâyî 1943: 336; Aka 1989: 293; Erdem 1995: 21; Özgüdenli 2009: 28-29).

Öte yandan daha öncesinde bu neviden türlü şikâyet ve suistimaller yaşanmış olacak ki Gâzân Han'ın H. 703/M. 1303 tarihli yarlığında askerlerin vakıf alanlarına yönelik herhangi bir surette baskı veya gayr-i kanûnî bir girişimde bulunamayacakları kararlaştırılmıştır (Reşîdu'd-dîn 1940: 306; Özgüdenli 2009: 314). Bu sayede tayin olunan vakıf idaresinin işlerliğinin asker tenkili ve tehdidinden uzak şekilde sağlanmaya çalışılmıştır.

Şüphesiz Gâzân Han'ın Tebrîz dolaylarında inşa ettirdiği ve günümüzde tamamen yerle bir halde bulunan “Gâzâniyye (Şenb-i Gâzân, Şâm-i Gâzân, Ebvâbu'l-birr)” namıyla anılacak külliye devrin en büyük imâr faaliyetiydi. Bu imâr ve vakıf çalışması aynı zamanda göçebe Moğol aristokrasisinin klasik davranış biçimleri ve idare tarzlarını kâmilan terk ettiklerini, ekseriyetinin Müslüman yerleşiklerin oluşturduğu toplumun nihayet kentli yöneticileri haline dönüştüklerini ve kendilerini bu şekilde kabullendiklerini gösteren bir sürecin neticesi olarak değerlendirilebilir (Naiemi 2019: 85).

Öte taraftan bu girişim şüphesiz yerel ahali için bir anlamda kalkınma hareketiydi. Bina edilecek şehirle birlikte pek çok istihdam sahası oluşacak, tüccarlar içinse yeni ve büyük bir pazar meydana gelecekti. Bu da bölgedeki nakit akışını hızlandıracaktı. Argûn Han devrinde Tebrîz'in Batı yakasındaki “Şâm” civarında “Argûniyye” adıyla yeni bir şehir kurulmak istenmişti; ancak bu tamamlanamamıştı. Gâzân Han, bir tarafta babasının başlattığı ancak bitiremediği bu imâr hamlesini bir anlamda kendisi sonlandırmış; diğer taraftan kent hayatını teşvik etmiş, İslâm kaideleri mucibince hareket ederek Müslümanların ve tüm düşkünlerin yanında durduğunu göstermişti. Gâzân Han'ın emriyle 16 Zî'l-hicce 696/5 Ekim 1297'de inşa sürecine başlanılan¹² ve anlaşıldığı kadarıyla hükümdarın bu çalışmaya büyük bir ehemmiyet vermesiyle devam eden zorlu sürecin takriben H. 702/M. 1303'te sona ermesiyle burası bir anlamda devrin sembol yapılarından birisi olacaktır.

Tebrîz'in Batı yakasındaki “Şâm” civarı olarak anılan, Argûniyye ve Gâzâniyye'nin inşa edildiği bu bölge Azerbâyçân'ın en mümtaz mıntıkalarından birisidir. Zira havasının görece mutedil, toprağının ise son derece verimli ve suyu da bol bulunmaktadır. Argûniyye ve Gâzâniyye'nin Şâm olarak anılan bu bölgeye inşası şüphesiz bir tesadüf olamazdı. Zira ileride artacak nüfusun ihtiyaç duyacağı muhtelif gıda ürününün sağlanabilmesi bu noktada önem arz etmekteydi. Gâzâniyye (Şenb-i Gâzân)'nin, külliye ve bilhassa hayır kurumu olarak ortaya çıkmasında ve İlhanlı vakıf çalışmalarına dair çok önemli bir atılım olmasında kendi içinde haklı nedenleri vardı. Zira bu şehirde câmi, medreseler, misafirhaneler (dâr's-siyâde; seyyidlere mahsus misâfirhane), şifahâne, hamam, kütüphane, rasadhâne gibi türlü yapılar bina edilmiş ve vergilerden muaf tutulmuştu. Külliye'nin vakıf giderleri için hükümdarın kendi

¹² Gâzân Han evvela Tebrîz'de bir süre vakit geçirmiş, Cuma namazını eda ettikten sonra yoksul ve ihtiyaç sahiplerine çokça ihsanlarda bulunmuştu. Bunu takip eden hafta da tekrarlamıştı. Reşîdu'd-dîn, onun 16 Zî'l-hicce 696 Cumartesi günü Şâm, Âdiliyye Bahçesi'nde külliye çalışmalarını başlattığı ve temelin atıldığını, hükümdarın bizzatıhi işçileri denetlediğini nakledilmektedir (Reşîdu'd-dîn, 1940: 117; Reşîdu'd-dîn [Âlî-zâde], 1957: 324; Meşkûr, 1352: 473). Vassâf'ın ifade ettiği külliye inşasının başlangıç tarihi ise farklıdır. Bu sebeple bazı araştırmalarda külliye'nin yapım faaliyetlerinin H. 697'de başladığı zikredilmektedir.

mülkünden kayda değer bir bütçe ayrılmıştı. Bu bütçeden başta yetim çocukların beslenme, barınma ve eğitimi, yoksul, dul kadınlar ve ihtiyaç sahiplerinin gereksinimlerinin giderilmesi ve himayesi, ziyaretçiler için aş temini, kimsesizlerin defin hizmetleri gibi ve daha burada sayamayacağımız pek çok hayrat adına paylar ayrılmıştı (Reşîdu'd-dîn 1940: 204-216; Reşîdu'd-dîn ['Alî-zâde] 1957: 415-425; Vassâf 1346: 229-231; Köprülü 2005: 322-323; Barthold 1984: 219-220; Nahcevânî 1343: 35-50; Lambton 1988: 154-155; Gilli-Elewy 2000: 117-118; Özgüdenli 2009: 369-379; Özgüdenli 2006: 173-186). Bu haliyle Şenb-i Gâzân, hem dinî ve içtimai gereksinimlerin hem de tahsil ve terbiyenin ahaliye sunulduğu bir merkez ve devasa bir hayır yani vakıf kurumu hüviyetiyle planlanmış ve inşa edilmişti. Kuşkusuz bu yapı, imâr ve vakıf girişimi noktasında İlhanlı tarihi için bir dönüm noktası arz etmekteydi.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Gâzân Han hem vakıf işlerini oldukça önemsenmiş hem de muhtaç, yoksul, kimsesiz, dul ve yetimlerin himayesinde önemli bir rol oynamış; her fırsatta bu kimselere müşfik bir tavırla yaklaşarak ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştı. Müslüman ahali yararına çeşitli hayır işleriyle meşgul olan Gâzân Han, câmiden yoksun köylere câmilerin bina edilmesini, her yıl düzenli olarak kayda değer bir miktarın zekât olarak toplanarak ülke genelindeki yoksul ve düşkünlere dağıtılmasını ve hacıların yol güvenliğinin sağlanması yönünde önemli kararlar almıştır (Köprülü 2005: 323; Özgüdenli 2009: 337-338).

Diğer taraftan Gâzân Han, Hz. Peygamber soyundan gelenlere yani seyyidlere karşı büyük bir sevgi ve saygı duyuyordu, inanç dünyasında onları pek muhterem kimseler olarak kabul ediyordu. Memleketin başta Tebrîz, İsfahân, Şîrâz, Bağdâd, Kirmân gibi muteber yerlerde onlar adına vakıflar tesis ederek dârü's-siyâde yapımı için finansman sağlıyordu (Kâşânî 1348: 93; Lambton 1988: 155; Hoffmann 2000: 111). Öte yandan Gâzân Han, Hille mevkiinde “Nehr-i Gâzânî” olarak ifade edilen kanal inşa ettirmiş, bu sayede Fırat Nehri'nden Kerbelâ'ya, Hz. Hüseyin'in ebedî istirahatgahına kadar su aktarılmıştı. Yine aynı dönemde kaderine terk edildiği anlaşılan ve harap bir vaziyette bulunan 'Irâk'ta Seyyid Ebu'l-Vefâ'nın şehit edildiği bölgeye hem Fırat Nehri'nden kanal açılarak suyla buluşturulmuş, hamam, duvar yapımı gibi çeşitli yeni yapıların inşasıyla imâr edilmiş, hem de buranın giderleri için araziler vakf edilmişti (Lambton 1988: 155; Hoffmann 2000: 111; Gilli-Elewy 2000: 118; Özgüdenli 2009: 334-335).

Sultân Gâzân devrindeki tek imâr ve vakıf faaliyeti Şenb-i Gâzân değildi. Ancak bu vakıf örneği Gâzân devrinin şüphesiz en çarpıcı girişimi ve yapısı olarak tarihte yer etmeyi başarmıştı. Gâzân Han'ın halefi ve kardeşi Sultân Olcâyâtü (1304-1316) zamanında imâr ve vakıf işlerinin hız kesmeden devam ettiği görülmektedir. Zira Sultân Olcâyâtü'nün bilhassa imâr işlerine düşkün olduğu ve bu hususta ağabeyinin adeta yolundan gittiği bilinmektedir. Sultân Olcâyâtü'nün emriyle Zencân yakınlarında inşa edilen ve başkent olarak ilan edilen (H. 705/M. 1305-1306) “Sultâniyye” en önemli imâr faaliyeti olarak dikkat çekmektedir. Gâzânîyye'den ilham alınarak bina edilen bu şehir bünyesinde pek çok hayır kurumu barındırmaktaydı. Mescid, dârü's-şîfâ, hânkah, medrese, misafirhane (dâr's-siyâde) bunlardan

bazılarıydı. Ayrıca buraya yerleşecek yeni sakinler için pek çok ev de inşa edilmiş ve yeni kurulan şehrin hayır kurumları içinse vakıflar tayin edilmiştir (Kâşânî 1348: 45-48; Köprülü 2005: 323).

Sultân Gâzân ve Olcâyâtü devirlerinin Hemedânî veziri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın Tebrîz'in Kuzeydoğusunda inşa ettirdiği "Rab'-i Reşîdî", görece Şenb-i Gâzân ve Sultânîyye ile mukayese edilebilecek bir yapı ve vakıf kurumu olarak son derece dikkat çekici bir yerleşim yeridir. Tebrîz'in Kuzeydoğusunda bulunan Sorhâb, Velîyân-kûh Dağı'nın eteklerine bina edilen Rab'-i Reşîdî, H. 716/M. 1316'da son halini alarak daha ziyade bilim ve eğitim faaliyetleri yürütmek gayesiyle inşa edilmişti. Bunun yanında söz konusu külliye çeşitli yapılar yer almakla birlikte adeta yeni bir yaşam alanıydı. Rabaz-i Reşîdî, Şehristân-i Reşîdî ve Rab'-i Reşîdî isimleriyle anılan ana yapılarda değirmen, darphane, dokuma, kâğıt, boya ve benzeri imalathaneler, câmi ve mescidler, medrese ve kütüphane, aşevi, dârû's-şifâ, hamam, yetimhane, dârû-hâne gibi pek çok dinî, sınai, sosyal ve kültürel amaçlı yapıları¹³ bünyesinde barındırmaktaydı. Rab'-i Reşîdî'nin dikkat çeken bir diğer özelliği ise başta bir eğitim kompleksi olarak tasarlandığından birçok hafız, fakih, âlim, hekim ve mu'allim buraya yerleştirilerek maaş bağlanmıştı. Bunlar haricinde burada çeşitli görevler için çok sayıda memur, işler mucibince takdir edilen miktarda maaşla vazifelendirilmişti. Ayrıca tıpkı Gâzânîyye'de olduğu gibi öksüz ve yetim çocuklar unutulmamış ve onlar için ayrı bir eğitim kurumu¹⁴ oluşturulmuş ve talebelere burs imkânları sağlanmıştı. Bu haliyle Rab'-i Reşîdî, Müslüman İlhanlı elitlerin epeyce mühim bir diğer imâr ve vakıf hamlesi olarak değerlendirilebilir. Takdir edileceği üzere Rab'-i Reşîdî gibi çok yönlü bir yaşam alanı ve külliye inşâ süreci ve sonrasındaki harcamanın karşılanabilmesi hususunda finansman önemli bir meseleydi. Hemedânî Vezir Reşîdu'd-dîn'in memleketin pek çok yerinde çeşitli mülkleri ve ziyadesiyle gelire sahip olduğu bilinmektedir. Zira Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, İlhanlı Sarayı'ndaki üst düzey vazifelerini ifa ettiği sürede eşine az rastlanır türden bir servet edinmişti. Keza evlatları yine devletin önemli bürokratik ve idarî vazifelerinde bulunmaktaydı. Bu minvalde bahse konu bu yapının giderleri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın vakıflarıyla karşılanmıştır (Reşîdu'd-dîn 2536: 245; Hoffmann 2000: 141; Özgüdenli 2006 (b): 210 (dpn. 11)).

Ancak ne yazık ki kendi devri için muazzam nitelikleri bünyesinde barındırdığı anlaşılan Rab'-i Reşîdî isimli bu yapının akıbeti Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın devlet kademesindeki görevinden azli ve idamıyla belirlenmiş oluyordu. Onun vefatından sonra bir süre daha faaliyetlerini sürdürse de takip eden süreçte bu külliye yağmalanmış ve kaderine terk edilmiştir. Bu sebeple yapılış amacına uygun olarak uzun yıllar hizmet edemediği ve işlerliğini kısa sürede yitirdiği açıktır (Wilber ve Minovi 1938, 248-252; Rahnumâ 1350: 113-122; Nahcevanî 1343: 11-14; Receb-zâde

¹³ Rab'-i Reşîdî'deki yapılar ve bunların işleyişleri, vesair diğer hususlar hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. (Reşîdu'd-dîn, 2536: 42-43, 130-172, v.d.; Reşîdu'd-dîn, 1358: 286-291).

¹⁴ Tartışmaya açık (Reşîdu'd-dîn 1358: 286-291) bazı bilgilerden hareketle bu komplekste yüzlerce bilim insanı ve talebenin bulunduğu ve görev yaptığı kanısı yönündeki bazı görüşler sabit olsa da buradaki âlim, hekim, mu'allim ve öğrencinin sayılarının birkaç düzineden fazla olmadığı anlaşılmaktadır Bkz. Hoffmann, 2014: 173-175).

1377: 380-383; Lambton 1988: 155; Lambton 1997: 303, 306, 317-318; Özgüdenli 2006 (b): 207-229; Naiemi 2019: 158-162).

Sonuç

Hülagû Han döneminden itibaren İlhanlı hükümdarları, imâr ve vakıf faaliyetlerinde önemli girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak, Moğolların daha önce bölgede gerçekleştirdiği büyük tahribatlar nedeniyle bu çalışmalar yeterli seviyeye ulaşamamıştır. Ahmed Tekûdâr örneğinde gördüğümüz üzere Moğol ümerası arasında İslâmiyet, belirgin ve peyderpey yayılma alanı bulmuş, bu durum Moğol elitlerin hayatlarının her alanında olduğu gibi vakıf anlayışını ve buna atfettiği önemi de olumlu yönde değiştirmişti. Nitekim Ahmed Tekûdâr, hükümdarlık tahtına oturduğu vakit devletin vakıf teşkilatını klasik İslâm vakıf düzeni doğrultusunda yapılandırmaya gayret etmişti. İlhan Geyhâtû zamanında karşılaştığımız ve bir Moğol eliti olduğunu farz ettiğimiz Bâ-y-itmiş'in vakıf faaliyetleri ve Müslümanları himayekâr tavırları bu noktada göze çarpan bir diğer örnektir. İlhanlı tarihinde reformlarıyla öne çıkan Gâzân Han devrinde evkâf müessesesinin ıslahı bir dönüm noktasıydı. Bu dönemde memleketin dört bir yanına bina edilen çeşitli hayratlar ve Tebrîz'de inşa edilen pek çok hayır kurumunu bünyesinde barındıran Şenb-i Gâzân yerleşim alanı şüphesiz çok önemliydi. Nitekim Gâzân Han'ın biraderi Sultân Olcâyâtû da, devlet idaresinde olduğu gibi imâr ve vakıf işlerinde ağabeyinin takipçisi olmuştu ve tıpkı onun gibi Sultâniyye namıyla anılacak yeni bir şehir inşa ettirmişti. Gerek Gâzân Han, gerekse Sultân Olcâyâtû dönemlerinin pek meşhur devlet adamı ve veziri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın Tebrîz'in Kuzeydoğusunda inşa ettirdiği Rab'-i Reşîdî ve memleketin muhtelif bölgelerindeki hayır işleri hükümdarların yaptığı imâr ve vakıf girişimleriyle rahatlıkla mukayese edilebilecek türdendi. Rab'-i Reşîdî, Müslüman İlhanlı elitlerin epeyce mühim bir diğer imâr ve vakıf hamlesi olarak değerlendirilebilir. Bu halde yaptıkları teşvik ve yardımlarla Gâzân Han, Sultân Olcâyâtû ve Vezir Reşîdu'd-dîn Fazlullâh; İlhanlı imâr, hayrat ve evkâf müessesesinin en önemli aktörleri olmuşlardı. Ebû Sa'îd Bahâdır Han döneminde ise ülke genelinde yaşanan siyasî otorite boşluğu devletin ekonomik ve vakıf idaresini de olumsuz yönde etkilemişti. Zira bu dönemde vakıf idaresi işlerliğini neredeyse tamamen kaybetmiş, Gâzân Han ve Sultân Olcâyâtû döneminde imâr ve hayrat alanında yaşanan olumlu gelişmelerin çok uzağında kalmıştı.

Kaynakça

- ‘Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî Vassâf (1346). *Tabrîr-i târîh-i vassâf*. yay. ‘Abdu’l-Muhammed Âyetî. Tahran.
- ‘Abdullâh-i Kâşânî (1348). *Târîh-i olcâyâtû*. neşr. Mehîn Hamblî. Tahran.
- Abbasi, M. Z.. (2012). “The classical islamic law of waqf: A concise introduction”, *Arab Law Quarterly*, 26 (2), 121-153. <http://www.jstor.org/stable/23234650>
- Abramowski, Waltraut. (1979). “Die chinesischen annalen des möngke: Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-shih”, *Zentralasiatische Studien*, 13, 7-71.

- Ahmed Hâtemî. (1373/1994). *Şerb-i muşkilât-i târîh-i cibânguşâ-yi cuveynî*. Tahran: İntişârât-i Pâyê.
- Ahmed b. Muhammed-i Tebrîzî. (1397/2018). *Şâhanşâh-nâme*. Haz. Mehşîd Guherî Kahakî, Cevâd Raşekî Ali Abâdî, Tahran: İntişârât-ı Doktor Muhammed Afşâr.
- Aka, İsmail. (1989). “Kerimüddin aksarâyî”, *DİA*, 2, 293.
- Akay, Hasan. (2005). *İslami terimler sözlüğü*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Alkhuli, Muhammad Ali. (1989). *A dictionary of islamic terms. English-Arabic and arabic-english*. Riyad.
- Barthold, W. (1984). *An historical geography of iran*. Translated By Svat Soucek. Ed. C. E. Bosworth, Princeton-New Jersey: Princeton University Press.
- Broadbridge, Anne Falby. (2001). *Mamluk ideological and diplomatic relations with mongol and turkic rulers of the near east and central asia (658-807/1260-1405)*. The University of Chicago. Doktora Tezi, Illinois.
- Danuu, Ankhbayar, *İlhanlı devletinde vezaret*. AÜ, SBE. Doktora Tezi, Ankara 2016.
- Dayı, Özkan. (2019). *Moğolların teşkilat ve idarî tarihi. İran moğolları 1220-1295*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Demirci, Mustafa. (2003). *İslamın ilk üç asrında toprak sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 9, Beyrut: Dâru Sadr.
- Ebu'l Fidâ'. (1983). *The memoirs of a syrian prince. 'Abî-l fidâ' Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*. İng. Çev. P. M. Holt, Wiesbaden.
- Ebü Zeyd Velîyu'd-dîn 'Abdu'r-Rahmân b. Muhammed İbn Haldûn. (1383). *el-İber. Târîh-i ibn baldûn*. F. Çev. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, 4, Tahran.
- Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşendî. (1334). *Subhü'l-A'sa fî sinâati'l-inşa*. 8, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Kahire: Emirîyee Basımevi.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî. (2011). *Târîhu muhtasari'd-düvel*. Çev. Şerafeddin Yaltkaya, Ankara: TTK.
- Ekici, Kansu. (2012). *İlhanlı hükümdarı Geyhâtû ve zamanı*. SDÜ, SBE.Doktora Tezi, Isparta.
- Erdem, İlhan. (1995). *Türkiye Selçukluları-İlhanlı ilişkileri (1258-1308)*. AÜ, SBE. Doktora Tezi, Ankara.
- Erdem, İlhan. (1999-2000). “Olcaytu hanın ölümüne kadar ilhanlılarda yaşanan siyasal-kültürel gelişmeler ve yakın-doğuya etkileri”. *AÜ DTCTF TAD*, 20 (31), 1-36. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000135
- Fahru'd-dîn Ebü Suleymân Dâvûd bin Tâcu'd-dîn Benâketî. (1348). *Târîh-i benâketî (Ravzatu evlâu'l-elbâb fî ma'rifeti't-tevârîh ve'l ensâb)*. neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran.
- Gafarov, Anar. (2017). “Nasîruddîn tûsinin hayatı, ilmi hüviyeti ve eserleri”. *Bilime Adanmış Ömür. Nasîruddîn Tûsî*, Ed. Aykut Kar, Anar Gafarov, Ankara: Gece Kitaplığı, 19-44.
- Gilli-Elewy, Hend. (2000). *Bagdad nach dem sturz des kalifats: Die geschichte einer provinz unter ilhânischer herrschaft (656-735/1258-1335)*. Berlin.

- Giyasu'd-dîn b. Husâmud-dîn Hândemîr. (1372). *Târîh-i habîbu's-siyer fî âbbâr-i efrâd-i beşer*. neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, 3, Tahran.
- Gregory Abûl-Farac Bar Hebraeus. (1999). *Abû'l-Farac tarihi*. 2, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK.
- Gronke, Monika. (1982). *Arabische und persische privat-urkunden des 12. und 13. jahrhunderts aus ardabil (Aserbeidschan)*, Berlin.
- Güneş, Kadir. (2015). *Arapça-Türkçe sözlük*, İstanbul: Mektep Yayınları.
- Hâc Huseyn-i Nahcevanî. (1343/1964). “Târîh-çe-yi şenb-i gâzân”. *Çihil Makâle*, Yay. Yûsuf Hâdim Hâşimî-neseb, Tebrîz, 35-50.
- Hâc Huseyn-i Nahcevanî. (1343/1964). “Rab‘-i reşîdî”. *Çihil Makâle*, Yay. Yûsuf Hâdim Hâşimî-neseb, Tebrîz, 11-24.
- Hairi, Abdulhadi. (1968). *Naşîr al-dîn tûsi. His supposed political role in the Mongol invasion of Baghdad*. McGill University, Institute of Islamic Studies. Yüksek Lisans Tezi, Montreal.
- Hambis, Louis. (1945). *Le chapitre CVII du yuan che. Les généalogies impériales mongoles dans l'histoire chinoise officielle de la dynastie mongole*. Avec des notes supplémentaires par Paul Pelliot, Leiden: Brill.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. (1919). *Nuzhetu'l-kulûb. The geographical part of the nuzhat-al-qulub composed by hamd-allah mustawfi of qazwin in 740 (1340)*. İng. Çev. G. Le Strange, Leyden-London.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. (1364). *Târîh-i guzîde*. neşr. ‘Abdu’l-Huseyn Nevâ’î, Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. (1983). *The Zafer-Nâmah of ħamdallah mustawfi and the il-khan dynasty of Iran*. İng. Çev. L. J. Ward, 2, University of Manchester. Doktora Tezi, Manchester.
- Hâşim Receb-zâde. (1377/1998). *Hâce reşîdu’-d-dîn fazlullâh*. Tahran.
- Herrmann, Gottfried. (2004). *Persische urkunden der mongolenzeit*. Documenta iranica et islamica 2, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Hoffmann, Birgitt. (2000). *Waqf im mongolischen iran. Raşîduddîns sorge um nachruhm und seelenheil*. Stuttgart: Freiburger Islamstudien.
- Hoffmann, Birgitt. (2014). “In pursuit of memoria and Salvation: Rashîd al-Dîn and his rab‘-i rashîdî”. *Politics patronage and the transmission of knowledge in 13th - 15th century tabriz*. Ed. Judith Pfeiffer, Brill, 169-185.
- Huseyn-kulî Sutûde. (1347/1968). *Târîh-i âl-i muzaffer*. 2, Tahran.
- Ibn al-Athîr. (2016). *The chronicle of ibn al-athir for the crusading period from al-kâmil fî'l-ta'rih*. 3 (The Years 589-629/1193-1231: The ayyubids after saladin and the mongol menace), Trans. D. S. Richards, New York: Ashgate Publishing.
- Ibn al-Furât. (2020). *Baybars' successors. Ibn al-furât on qalâwûn and al-asbraf*. Trans. David Cook, London and New York: Routledge.
- İbn Aybek ed-Devâdârî, Ebî Bekr b. ‘Abdullâh b. Aybek. (1971). *Kenzu’-d-durer ve câmi’u’l-gurer*. 8, ed-Dureru’l-fâhir fî sireti’l-el-Melik en-Nâsir, hersg. Von Ulrich Haarman, *Die chronik des ibn ad-dawâdârî*, der Bericht über die Frühen Mamluken, Freiburg.

- İbn Fûvatî, Kemâlu'd-dîn 'Abdu'l Rezzâk b. Ahmed. (1381). *el-Havâdis'l-câmî'a ve'l tecâribu'n-nâfî'a fî'l-mî'atu's-sâbia*. Çev. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahran.
- İbn Vâsıl, Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim. (1369). *Tarih-i Eyyubiyân. Müferricü'l-kürûb fî ahbârî benî eyyûb*. Çev. Pervîz Atabekî, Tahran.
- Kanar, Mehmet. (1998). *Ferbengî türkeî be farisî, ferbengî farisî be türkeî* (Büyük sözlük, farsça-türkçe, Türkçe-farsça), İstanbul.
- Karslı, İlyas. (2013). *Arapça-Türkçe yeni sözlük*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kaya, Çetin. (2021). "Hülegü'nün İlhanlı hanedanına meşru zemin inşası", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları*, 3 (6), 241-250.
- Kerîmu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed-i Aksarâyî. (1999). *Musâmeretu'l-ahbar ve musâyeretu'l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara: TTK.
- Kerîmu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed-i Aksarâyî. (1943). *Selçukî devletleri tarihi*, Çev. M. Nuri Gencosman, (Not. F. N. Uzluk), Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi.
- Kirişoğlu, Alican. (2018). "İlhanlılar tarihinden bir kesit; baydu han ve devri", *İran Araştırmaları (İraniyat) Dergisi*, 3 (1), İranoloji Derneği Yayınları, 65-112.
- Köprülü, M. Fuad. (1942). "XIII. asırda maraga rasathanesi hakkında bazı notlar", *Belleten*, 6 (23-24), 207-226.
- Köprülü, M. Fuad. (2005). "Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihi tekâmülü". *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Haz. Orhan Köprülü, Ankara: Akçağ Yayınları, 295-326.
- Lambton, A. K. S. (1988). *Continuity and change in medieval persia. Aspects of administrative, economic and social history 11th-14th century*. London.
- Lambton, A. (1997). Awqâf in Persia: 6th-8th / 12th-14th Centuries. *Islamic Law and Society*, 4(3), 298-318. <https://doi.org/10.1163/1568519972599761>
- May, Timothy. (2016). "Mongol conquest strategy in the middle east". *The mongols' middle east. Continuity and transformation in ilkhanid iran*, Ed. Bruno De Nicola, Charles Melville, Brill, 13-37.
- Minovi, M., Minorsky, V. (1940). "Naşîr al-dîn tûsî on finance". *BSOAS*, 10 (3), Cambridge University Press, 755-789.
- Miraftab, Mahmud. (1956). *Dastûr al-kâtib fî tacyin al-marâtib*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen, Göttingen.
- Morgan, David. (2007). *The mongols*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Muhammed b. 'Alî b. Muhammed Şebânkârî. (1363). *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran.
- Muhammed Cevâd Meşkûr. (1352/1973). *Târîh-i tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nobom-i hicrî*, Tahran.
- Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer Nahcivânî. (1971). *Destûru'l-kâtib fî ta'yîn'l-merâtib*, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alîoglu 'Ali-zâde, 1 (2), Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Moskova.
- Naiemi, Atri Hatef. (2019). *A dialogue between friends and foes: Transcultural interactions in ilkhanid capital cities 1256-1335 AD*, University of Victoria. Doktora Tezi, Victoria.

- Nasîru'd-dîn et-Tûsî. (ty.). *Zich'ul ilbanî*, Bibliotheque Nationale France, Department des Manuscrits, Persian 163 (el yazması).
- Olgun, İbrahim, Draşan, Cemşit. (1966). *Farsça-Türkçe sözlük*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Özdemir, H. Ahmet. (2011). *Moğol istilâsı. Cengiz ve hülâgû dönemleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özgüdenli, Osman Gazi. (2009). *Moğol iranında gelenek ve değişim. Gâzân han ve reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özgüdenli, Osman. G. (2006). "XIV. yüzyılda tebrîzde bir hayır ve kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)". *Turco-Iranica. Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 173-206.
- Özgüdenli, Osman. G. (2006 b). "Bir ilhânî şehir modeli: Rab'-i reşîdîde meslekler, görevliler ve ücretler". *Turco-Iranica. Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 207-223.
- Peacock, A. C. S. (2020). "Waqf inscriptions from medieval anatolia". *Philanthropy in Anatolia through the Ages. The First International Suna & Inan Kiraç Symposium on Mediterranean Civilizations*, Ed. Oguz Tekin, Christopher H. Roosevelt, Engin Akyürek, İstanbul: Koç University Press, 183-193.
- Pfeiffer, Judith. (2003). *Conversion to islam among the ilkhans in muslim narrative traditions. The case of ahmad tegüder*. The University of Chicago. Doktora Tezi, Chicago-Illinois.
- Pfeiffer, Judith. (2013). "Protecting private property vs negotiating political authority: Nur al-Din b. jaja and his endowments in thirteenth-century anatolia". *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran. Art, Literature and Culture From Early Islam to Qajar Persia*, Ed. Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock and Firuza Abdullaeva, London: Published by I. B. Tauris, 147-165.
- Petruşevskiy, I. P. (1976). *Keşâverzî ve münâsebât-ı arzî der-îrân. 'Abd-i mogûl*. Çev. Kerim Keşâverz, 2, Tahran: Müesses-e Mütâlaat ve Tahkikât-ı Ferhengî.
- Petruşevskiy, I. P. (1968). "The socio-economic condition of iran under the il-Khâns". *The Cambridge History of Iran*, 5 (The Saljuq and Mongol Periods), Ed. J. A. Boyle, Cambridge: Cambridge University Press, 483-537.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1940). *Târih-i mubârek-i gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte gâzân-hân's aus dem tâ'rih-i mubârek-i gâzânî des reşîd al-Dîn fadlallâh b. 'imâd al-daula abü'l-hair*. London.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1373). *Câmi'u't-tevârih*. neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, 4, Tahran.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1957). *Câmi'u't-tevârih*. 3, neşr. 'Abdu'l Kerim 'Ali-oğlu 'Alî-zâde, Bakü.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1957). *Ta'rih-i mübârek-i gâzânî des raşîd al-dîn fadlallâh abü'l-hair. Geschichte der ilhâne abâgâ bis gâihâtü (1265-1295)*. neşr. Karl Jahn's-Gravenhage.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (2013). *Câmi'u't-tevârih (İlhanlılar kısmı)*. Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejeni, Ankara: TTK.

- Reşîdû'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (2536/1977). *Vakf-nâme-yi rab'i-reşîdî*. neşr. Muctebâ Mînovî, İrec Avşâr, Tahran.
- Reşîdû'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1358). *Sevânihu'l-efkâr-i reşîdî*. neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran.
- Rybatzki, Volker. (2006). *Die personennamen und titel der mittelmongolischen dokumente*. Helsinki: Publications of the Institute for Asian and African Studies.
- Sâmi, Şemseddin. (2010). *Kâmûs-ı türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Schurmann, Herbert Franz. (1956). *Economic structure of the yüan dynasty. Translation of chapters 93 and 94 of the yüan-shih*. Cambridge.
- Siddiqi, Bakhtyar Husain. (1983). "Nasîr al-din tusi". *A History of Muslim Philosophy*, 1, Ed. M. M. Sharif, 564-580.
- Soudavar, Abol'ala. (1379/2000). "Nokhostîn farmân-i fârsî-yi ilkhânân". *Mîrâs-i Cavidân*, 8 (29), 33-36. Türkçe Çev. (2006). "İlk Farsça ilhanlı fermânı". Çev. Osman G. Özgüdenli, *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 339-347.
- Starr, S. Frederick. (2013). *Lost enlightenment. Central asia's golden age from the arab conquest to tamerlane*. Princeton-Oxford: Princeton University Press.
- Şemîs Şerîk Emîn. (1357/1938). *Ferbeng-i istilâbât-i divânî-yi dovrân-i mogûl*. Tahran.
- (1401) *Şerh-i müşkilât-ı târih-i vassâf. Tecziyetu'l-emsâr ve tecziyetu'l-a'sâr*. be ihtimâm: Ahmed Hâtemî, Celîl-i Teclîl, 1, Dânişgâh-i Şehid Beheştî, Tahrân: Neşr-i Ulûm.
- Şihâb ad-Dîn Aḥmad an-Nuwayrî. (2020). *Das unfassbare fassen und zu geschichte formen. An-Nuwayrîs dîkr aḥbâr ad-dawla al-ḡünkizhânîya*. Çev. ve Haz. Anna Katharina Angermann, Universität Bonn, Philosophischen Fakultät. Doktora Tezi, Bonn.
- Şihâbed-dîn b. Fazlullâh el-Ömerî. (1968). *Das mongolische weltreich. Al-'umari's darstellung der mongolischen reiche in seinem werke masâlik al-absâ fî mamâlik al-amsâr*. (Moğollarla ilgili kısmın neşri ve Çev. Klaus Lech), Wiesbaden.
- Takiyüddin Ahmet b. 'Ali el-Makrizî. (1997). *es-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ata, 2, Beyrut: Darü'l-kütübü'l-ilmiye.
- Temir, Ahmet. (1989). *Kırşehir emiri caca-oğlu nureddinin 1272 tarihli Arapça-Moğolca vakfiyesi*. Ankara: TTK.
- Uyar, Mustafa. (2003). "İlhanlı devletinde yahudi bir vezir: Sa'düddeve". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21 (33), 129-135.
- https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000143
- Vásáry, István. (2007). "The origin of the institution of basqaqs". *Turks, Tatars and Russians in the 13th-16th centuries*, Variorum Collected Studies Series, 201-206.